

Földváry Miklós István

Zsolozsmarendek V.

A monasztikus vesperás rendje 1240 körül a Metz előtti
Szent Arnulf-apátság szokása szerint

Metz városa kiemelkedő szerepet játszik a római liturgia frank elsajátításának történetében. A hagyomány szerint Chrodegang metzi püspök, a kanonoki élet megalapozója volt az, aki 753–754-ben klerikusaival együtt „kölcsonkérte” a pápai szkóla tagjait II. István pápától, hogy közvetlenül tőlük tanulják meg a karoling liturgikus rendezés alapjául szolgáló római liturgiát és éneket. A IX. század első felében a szintén metzi Amalarius püspök utazott hiteles tapasztalatokért Rómába, majd állította össze a középkor sokáig legnagyobb hatású liturgikai szakkönyveit. Nem meglepő, hogy a frank egyház vonatkoztatási pontja liturgikus és egyházfegyelmi kérdésekben ez a város maradt.

Kiváltságait az is megerősítette, hogy a városfalak előtt álló, késő antik eredetű templomba helyezték át kevéssel a VII. század közepe előtt Szent Arnulf, a karolingok föltételezett ősatya, későbbi püspök, majd szerzetes földi maradványait. Ekkortól kezdve a Szent Arnulf-apátság a karolingok temetkezési templomává és Metz dómmonostorává, azaz szerzetesi közösség által fenntartott székesegyházává lett. 941–942-től a gorzei reformhoz kötődő bencés apátsággá alakult, majd az ezredforduló környékén újabb reform következett Dijoni Vilmos hatása alatt. Ám rangját szerzetesi templomként is az egész középkorban megőrizte mint a város anyatemploma és első székesegyháza.

Az apátság 1240 körül keletkezett ordináriuskönyve ma különösen értékes forrása a metzi monasztikus liturgiának, mert a templom liturgikus kódexinek legnagyobb része 1944-ben tűz martalékává lett. A kritikai kiadás, amelynek szövegét és tagolását az alábbi fordításban követjük, az első tudományos kísérlet a metzi bencések középkori rítusának bemutatására.

A zsolozsmarendek kutatása szempontjából is fontos forrás az ordinárius, mert ádvent első vasárnapjának zsolozsmáját többé-kevésbé pontos ceremoniális adatokkal kiegészítve közli. A benne foglalt liturgikus rend alapvetően megfelel a monasztikus zsolozsma követelményeinek, így némiképpen eltér a szekuláris változattól. Hogy a ceremoniális sajátosságok a metzi városi, avagy a monasztikus örökségre vezethetők-e vissza, azt csak további monasztikus zsolozsmarendek elemzése teheti majd egyértelművé. A jelen forrásközlésben meg kell elégednünk a hozzáférhető tények rögzítésével.

A Szent Arnulf-béli vesperás az általános monasztikus beosztás szerint csak négy zsolnárt tartalmaz, mégpedig a 144. zsolnár 2. divízióját, majd a 145–146–147. zsolnárt. A közvasárnap anti-fónák sorozatát itt és az újkori bencés vagy ciszterci zsolozsmában is a *Custodit Dominus* anti-fóna kezdi. Sajátos viszont a responsorium prolixum használata a vesperásban: ez a gallorómán székes-egyházi úzusokban általános tétel eredetileg nem része a monasztikus hagyománynak. A klasszikus bencés zsolozsma responsorium brevét (*Ostende nobis*), a ciszterci pedig ugyan prolixumot, de egy másikat használ (*Missus est Gabriel*): az ordináriusban jelzett *Ecce dies* a katedrális úzusokban népszerű. Szintén a szekuláris hagyományok beszívargására utal a széles körben bevett himnusz, a *Conditor alme* (és a föltételezhető Magnificat-anti-fóna, az *Ecce nomen Domini*) után a óra lezárása. Míg a monasztikus forma szerint a Kyrieket az előénekes intonálná, a Miatyánkot az apát énekelné saját dallamon és végig fennhangon, précesz pedig nem lenne, itt a szekuláris précesz megszokott formájával találkozunk, a Kyrie-invokáció pedig a gyermekekre tartozik. Saját hagyományt képviselnek a Mária-szuffrágium és processzió tételei is.

A templom kórusát rekesztő választotta el a hajótól, a stallumok között középen a kántor (és vélhetően a szukcentor) pultja állt. Az apát karbeli helyéről nincs adatunk. A Szent János-evangélistának szentelt, szentségházzal ellátott főoltár a kórustól távolabb, megemelt szentélyben állt. A szentélyhez lépcső vezetett, a „lépcső előtt” helymeghatározás tehát a szentély bejáratát takarja. Tőle jobbra, ugyancsak keletelt oldalkápolnában következett a Szent István- és a Mária-oltár, Jámbor Lajos és Arnulf gróf, illetve az apátok sírjaival, balra pedig a Szent Arnulf- és a Szent Márton-oltár, Szent Arnulf (?) és Hildegard királyné, illetve Rembald gróf és Drogo püspök sírjaival. A sekrestye ezek után, tehát a bal keresztház végében nyílt.

A zsolozsmában végig érvényesült a félkarok váltakozása. Széles körben elterjedt szokás szerint a két félkar közül az egyik hetenként felváltva elsőbbséget élvezett: ezt jelöli szövegünkben az „ahol a hét van” megfogalmazás (máshol a kiemelt félkart a „kórus”-nak hívják). Az egyiket a kántor, a másikat a szukcentor vezette. A „hét” helyétől függött, hogy honnan intonálták az első anti-fónát és a himnuszot. Az a pap, aki a Magnificat alatti tömjénezést végezte, bizonyára a sekrestyében öltözött be, de nem egyértelmű, hogy a bal oldali kisebb kórusbejáron vagy a rekesztő főkapuján érkezett vissza a kórusba: ezt az apát —előttünk ismeretlen— helye világíthatná meg. A vesperás utáni processzió a kórust a szentély felé hagyta el, majd jobbra kanyarodott, és a második (utolsó) kápolnában állt meg. Itt végezték a Mária-szuffrágiumot és a Boldogasszony kis vesperását.

Az előénekesek meghajlásai „hátra és előre” az apátnak, illetve a főoltárnak kifejezett tiszteletadésként értelmezendők. Minthogy a kórus közepén végezték őket, az apát helye esetleg valahol a kórus tengelyén lehetett, de ezt a régészeti rekonstrukció kísérlete nem erősíti meg. Az Oltáriszentség három vagy három kettős lendítéssel való tömjénezése részben máig élő gyakorlat.

A monasztikus szertartásrendek jellemzője az apát és a celebráns párhuzamos vezető szerepe, amely a világi rítusokban a nagyobb prelátusok jelenlétében végzett szertartásokat idézi. Az apát maga ugyan csak kiváltságos napokon celebrált, de néhány neki fönntartott gesztus által akkor is celebránsként nyilvánult meg, amikor ezt a feladatot tulajdonképpen más látta el, például a vesperásban a tömjénbetétnél és -áldásnál.

A rendtartás többféle hetesről beszél az egyes szolgálatok heti beosztásának megfelelően. Volt hetese a misének, tudniillik aki azon a héten a konventmisét mondta, de tőle különböző személy volt a zsolozsma hetese, azaz celebránsa, akit a szöveg egyszerűen csak a „pap”-ként emleget. Hetes előénekesek is voltak, ezek a responzorium intonálásában és szólórészeiben kaptak szerepet. Biztosan nem rájuk tartozott a himnusz (kántor vagy szukcentor) és a zoltárantifónák, a précesz és a Benedicamus (gyermek) elkezdése. A Magnificat-antifóna előénekeséről nincs adatunk, az viszont a párhuzamok alapján valószínűsíthető, hogy a zoltárokat és a kantikumot a hetes előénekesek vagy a kántor és a szukcentor kezdték egymással váltakozva.

Liturgikus öltözetek és tárgyak használatára vonatkozóan a zsolozsmarend szűkszavú. A szerzetesek valószínűleg karöltözetükben, a kukullában imádkoztak. A celebráns csak a tömjénezéshez mint esti illatáldozathoz öltözött be, mintegy kifejezésre juttatván, hogy valóságosan papi funkciót csak ekkor gyakorol. Ennek párhuzamát találjuk a jeruzsálemi keresztes, és közvetve francia székesegyházi eredetű kármelita liturgiában. Mivel monasztikus környezetben karinget nem használtak, természetes, hogy egyszerűbb papi öltözetnek az alba számított. Az ünnepélyes, de böjti színezetű napokon tartózkodtak a palást használatától, máskor viszont következőképp azt vettek az alba fölé. A kántor e napokon is albában és palástban vezette a kart.

(Az öt különleges nap közül az egyik némi magyarázatot igényel. A római liturgiában sajátos rubrikák érvényesülnek akkor, ha karácsony vigíliája [december 24.] egybeesik ádvent negyedik vasárnapjával — ilyenkor a vasárnap félig-meddig böjti színezetűvé válik, de megőrzi ünnepélyességét, az eredetileg vesperás nélküli böjtnap pedig hatása alá vonja a szombat esti vesperást, de a vasárnapit már nem, hiszen az karácsony első vesperása.)

A liturgikus tárgyak közt csak a tömjénezőről és a tömjéntartóról szól a leírás. A tömjéntartót a celebráns viszi és ajánlja föl az apátnak megáldásra; ehhez képest a tömjénező alacsonyabb hierarchikus fokon áll: a nem beöltözött ministráns kezeli.

Az egyes tételek megszólaltatásáról érintőlegesen már volt szó. A Szent Arnulf-apátság hagyományának egyedi vonása a szereplők átlagon felüli differenciálása. Míg másutt általában elsődleges (antifonisták) és másodlagos (verzikulárius) előénekesek közt oszlanak meg a feladatok, itt szinte minden tételnek más intonálói-szólístái voltak. Nem teljesen nyilvánvaló, hogy számolhatunk-e az apátságban az előintonálás szokásával, amelyet a katedrális úzusoknál az ismert források mindegyikében megtaláltunk. Mivel az előintonálás mögött

hierarchikus szempontok húzódnak (a tételt előénekelni a rangosabbak kiváltsága, ők viszont a zeneileg képzetesebb, felelős szolgálattevők segítségével szorulnak), nem tételezzük föl, hogy a gyermekeknek előintonálták volna az antifónákat. A szerzetesi környezethez illő szerénység is arra engedhet következtetni, hogy a kanonokokkal szemben a konvent tagjai nem kaptak kiemelt szerepet. Mégis óvatosságra int az a tény, hogy az előintonálás a jobban dokumentált zsolozsmaritusokban csak a nagyobb ünnepekre jellemző, máskor két, egymással szemközt elhelyezkedő előénekes kezdi fölvaltva az antifónákat — akárcsak a jelen forrásban. Így fölmerülhet, hogy a bencés gyakorlatban is volt előintonálás, és csupán ádvent első vasárnapján végezték az egyszerűbb formát. Más napok szereposztása ezt sejteti.

Zenei vonatkozásban kiemeljük, hogy az ordinárius szerint minden egyes tételt szólista intonált és hogy a tételek várakozás nélkül követték egymást: a szükséges helyváltoztatások mindig még az előző tétel alatt lezajlottak. A szólisták szerepe azonban korlátozott: a rezponzórium mint az egyetlen nagyobb, melizmatikus tétel főrészének éneklésébe az egész konvent bekapcsolódott, és ugyanígy tettek a processziót kísérő rezponzóriumnál is.

Alois ODERMATT: *Der Liber ordinarius der Abtei St. Arnulf vor Metz (Metz, Stadtbibliothek, Ms. 132, um 1240).* Universitätsverlag, Freiburg 1987. (Spicilegium Friburgense 31) 55–57.

Ádvent első vasárnapjának első vesperását így kell végezni: Miután a vesperás elkezdődött, egy gyermek (*puer*) kezdje el a *Custodit Dominus* antifónát arról az oldalról, ahol a „hét” (*septimana*) van, majd egy másik gyermek kezdje a szemközti oldalról a második antifónát, s így váltakozzanak, míg a zsololtározás be nem fejeződik. A zsololtárok után, a kapitulum alatt két hetes menjen a kórus közepére, és kezdje el (*incipiant*) ezt a rezponzóriumot: *Ecce dies venient*. Majd miután a konvent (*conventus*) elénekelte a rezponzóriumot, a hetesek énekeljék a verzust, illetve a *Gloria*-t. Miután elénekeltek, hajoljanak meg hátra és előre, és így térjenek vissza a saját helyükre. A rezponzórium eléneklése után annak megfelelően, hogy a kórus melyik oldalán van éppen a „hét” (*hebdomada*), a kántor vagy a szukcentor kezdje el a *Conditor alme siderum* himnuszt. Míg ezt éneklük, a mise hetese menjen ki a kórusból és öltözzék csak albába, palást (*cappa*) nélkül.

Mert van öt nap az évben, amelyeken —némi ünnepi jellegük ellenére— a pap a vesperáshoz nem öltözik palástba, hanem csak albába, mégpedig ádvent első vasárnapja, karácsony vigíliája, ha vasárnapra esik, még karácsony vesperása előtt, hetvenedvasárnap, nagyböjt első vasárnapja és a nagyböjt közepének vasárnapja. Ezek a napokon, ha az apát jelen van, ő celebrálja a nagymisé, és a kántor albába és palástba öltözve vezeti a kart. Ha viszont az apát távol van, akkor ne a perjel, hanem a mise hetese mutassa be a főmisét, és a hetes testvér vezesse a zsolozsmát (*officium facere*).

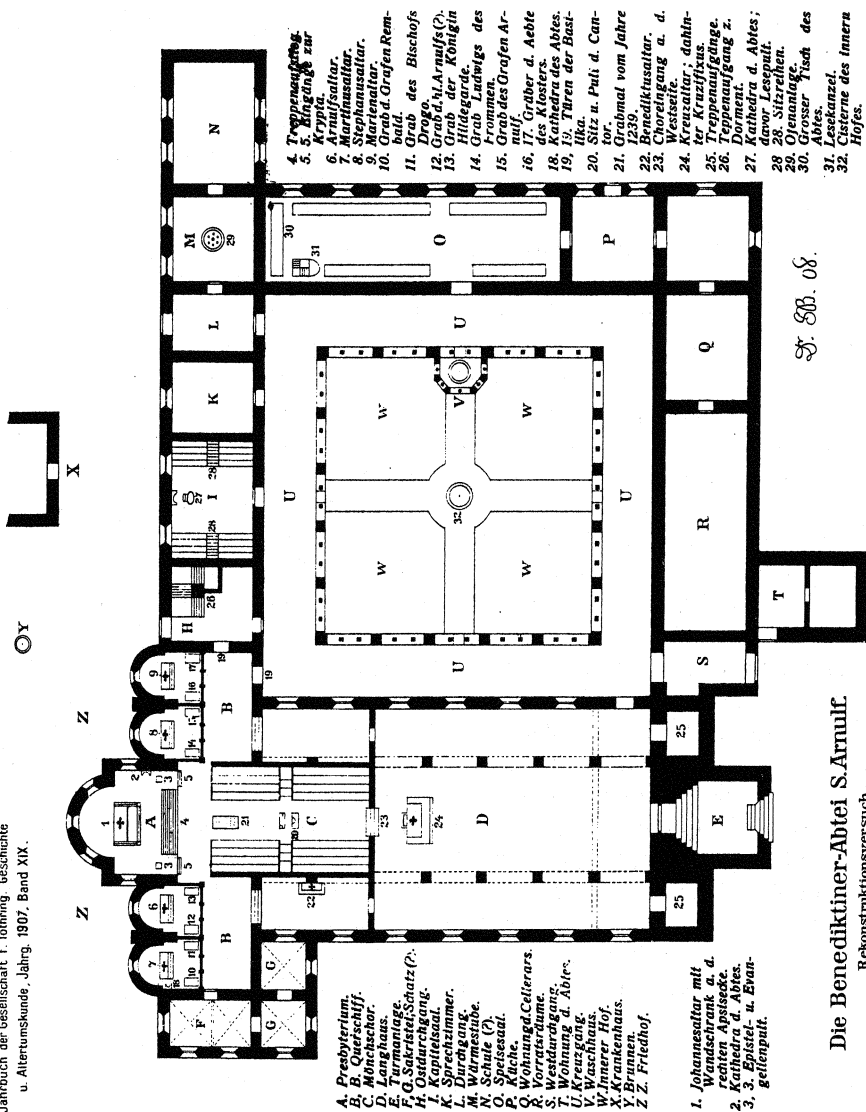
A mise hetese tehát, aki, mint föntebb mondtuk, csak albába öltözik a vesperáshoz, a ministránsával (*minister eius*) együtt, aki albát sem vesz, menjen a kórus középre, az apát elé. A tömjéntartót a pap (*presbyter*), a tömjénezőt a ministráns vigye, és míg a *Magnificat*-ot el nem kezdik, a pap ajánlja föl a tömjént az apátnak, hogy ő tegye a tömjénezőbe, ha úgy kívánja. Ha viszont az apát nem akarja, a pap tegye be a tömjént, de az apát áldja meg. Az áldás után a pap előbb tömjénezzze meg az Oltáriszentséget (*corpus dominicum*) Szent János evangélista oltárán, a Szentháromság tiszteletére háromszorosan. Ezután tömjénezzze meg az oltárt fölülről és körben. A tömjénezést ezekkel folytassa: Szent Arnulf oltára és az a hely, ahol Szent Arnulf nyugszik, Hildegard királyné sírja, Szent Márton oltára, Drogo érsek és Rembald gróf sírja, majd jobboldalt Szent István oltára, Lajos császár sírja, Arnulf gróf sírja, a Boldogságos Szűz Mária oltára, az apátok sírjai az ő oltára előtt. Végül térjen vissza a kórusba az apát elé, és tömjénezzze meg őt. A ministráns ekkor vegye át a tömjénezőt a pap kezéből, és tömjénezzze meg a többi testvért, kezdve a jobb oldalon, és a bal oldalon végezve. Ha pedig az apát nincs jelen, a pap várja meg a kóruson kívül a *Magnificat* kezdetét, maga áldja meg a tömjént a tömjénezőben, majd menjen a kórusba a lépcsőhöz, hajoljon meg a kar felé, menjen föl Szent János evangélista oltárához, tömjénezzze meg az oltárokat balra és jobbra a föntebb leírt sorrendben, és térjen vissza a kórusba; a ministráns is a föntebb leírt módon tömjénezzzen. Ezt követően, ha az antifónát elénekelte a konvent, a gyermekek énekeljék: *Kyrie eleison, Christe eleison*, stb., a pap pedig a *Pater noster* után mondja el a préceszt és a könyörgést. A *Benedicamus Domino*-t viszont csak egyetlen gyermek énekelje (*pronuntiet*).

Ettől az éjjeltől fogva egészen a vízkereszt nyolcadnapja utáni napig nincs megemlékezés (*mentio*) a Szent Keresztről.

A szentek szuffrágiumai után az albába öltözött pap a konventtel együtt processziót vezet Szűz Mária oltára elé, de nem visznek tömjént. Közben a kántor ezt a rezponzóriumot kezdi el: *Ingressus angelus*, és a konvent folytatja. A rezponzórium eléneklése után a pap a *Spiritus Sanctus superveniet in te* verzikulust (*versum*) mondja, majd a *Quaesumus omnipotens Deus tua nos protectione custodi* könyörgést (*collectam*). Ezt a könyörgést kell mondani a Miasszonyunkról (*de domina nostra*) a processzióhoz és a megemlékezéshez (*commemoratio*) egészen karácsonyig. Az antifóna és a könyörgés után a pap mindjárt kezdje el a Miasszonyunk vesperását, és ugyanott [az oltár előtt] énekelje végig a konvent. Ettől az éjszakától karácsonyig a szentekről való megemlékezéshez és a körmenetre az ádventi Mária-antifónákat és verzikulusokat kell mondani, azaz a *Post partum Virgo*-t karácsonyig ne mondják, hanem helyette az *Ave Maria gratia plena*-t vagy a *Benedicta tu*-t.

Tudni kell továbbá, hogy ádventtől a vízkereszt nyolcadnapja utáni napig mindig saját kapitulumok vannak, akár ádventről, akár karácsonyról, akár vízkeresztről.

Jahrbuch der Gesellschaft f. Iohring, Geschichte u. Altertumskunde, Jahrg. 1907, Band XIX.

- A. Presbyterium.
- B. C. Mönchschor.
- C. Langhaus.
- D. Turmanlage.
- E. G. Sakristei: Schatz (?).
- F. Kapellengang.
- G. Kapitelsaal.
- H. K. Sprechzimmer.
- L. Durchgang.
- M. wärmesube.
- N. Schute (?).
- O. Speiseküche.
- P. Küche.
- Q. Wohnung d. Cellerars.
- R. Vorratsräume.
- S. Westarrogang.
- T. W. Kreuzgang.
- U. V. Waschküchen.
- W. Innerer Hof.
- X. Krankenhaus.
- Y. Brunnen.
- Z. L. Friedhof.

- 1. Johannesaltar mit Michaelsbild, d. d. reiner Renaissance.
- 2. Kathedra d. Abtes.
- 3. 3. Epistel- u. Evangelienpult.

- 4. Treppenaufgang.
- 5. 5. Krypta.
- 6. Arnulfaltar.
- 7. Martinusaltar.
- 8. M. Nepomukaltar.
- 9. Grab d. Grafen Rembold.
- 10. Grab d. Bischofs Dragowitsch.
- 11. Grab d. Königin Hildegard.
- 12. Grab Ludwigs des Frommen.
- 13. Grab des Grafen Arno.
- 14. Grab d. Aebte des Klosters.
- 15. Kathedra des Abtes.
- 16. 17. Türen der Basilika.
- 18. Sitz u. Pult d. Cantor.
- 19. Grabmal vom Jahre 1239.
- 20. Benediktusaltar.
- 21. Westseite.
- 22. Kreuzaltar; dahinter Kreuzifixus.
- 23. Treppenaufgänge.
- 24. Doppelaufgang z. Kathedra d. Abtes; davor Lesepult.
- 25. 28. Sitzreihen.
- 26. Ofenanlage.
- 27. Abtes Tisch des Hofes.
- 28. 31. Lesekanzel.
- 29. Cisterne des Inneren Hofes.

Die Benediktiner-Abtei S. Arnulf.
Rekonstruktionsversuch.

St. S. O. S.